

INHOUD

	Proloog	9
1	Zegt u maar Hans	13
2	Een beetje opstandigheid	33
3	't Is hier vrij	57
4	Het leven eist afwisseling en tegenslag	80
5	Ze kent maar één vrees	114
	Intermezzo	145
6	Als lusthof begonnen	159
7	Zeven vrouwen en een zieke iep	186
8	Werken en feesten	204
9	Wetenschap boven alles	235
10	Schimmels in tijden van oorlog	266
11	Een andere wereld	310
	Epiloog	328
	Verantwoording	335
	Bronvermelding	341
	Register	349

PROLOOG

De zomer van 1945 is warmer dan normaal. Alsof de natuur de gruwelijke kou van de oorlogswinter wil compenseren door de vreugde van de bevrijding met zacht zomerweer te omlijsten.

Het universitaire leven lijkt nog stil te liggen. Maar in hartje Domstad werkt het College van Herstel en Zuivering van de Rijksuniversiteit Utrecht onafgebroken door. Vóórdat de universiteit haar poorten weer kan openen, moeten alle medewerkers, van hoogleraar tot assistent, zijn gezuiverd. Een enorme klus: voor de Faculteit der Wis- en Natuurkunde alleen gaat het al om ruim honderd mensen.

Ze zijn allemaal gevraagd een formulier in te vullen. Op basis van hun antwoorden maakt het college een eerste schifting: in afwachting van het herstel van het bevoegd gezag aan de universiteit krijgen de meesten meteen een voorlopige vergunning. Zij mogen hun colleges weer hervatten.

Een klein aantal mensen nodigt het college uit zijn of haar antwoorden eerst nog persoonlijk te komen toelichten. Onder hen bevindt zich Johanna Westerdijk, buitengewoon hoogleraar in de plantenziektenkunde.

Op 11 augustus 1945 heeft zij een kort onderhoud met het college. Op 30 augustus 1945 komt het college daarop terug. 'Bij de bespreking die wij met U mochten voeren op 11 augustus over Uw houding gedurende de bezettingsjaren hebt U ons medegedeeld

dat deze houding niet zóó is geweest als U zelve wel gewenscht had,' schrijft het. 'U was niet zoo vrij om Uwe houding te bepalen als U zelve wel gewenscht zou hebben, zoodat U zich thans gedrongen zaagt tot zelfcritiek. Wij zullen gaarne van U vernemen in welk opzicht volgens Uw eigen opvatting Uw houding te wenschen heeft overgelaten en wat U gaarne anders zou hebben gedaan dan U zich verplicht hebt geacht te doen.'

Johanna Westerdijk is dan tweeënzestig jaar oud. Al ruim achtenwintig jaar geeft ze in Utrecht colleges in de fytopathologie, de plantenziektekunde. Honderden studenten heeft ze de beginselen van het vak bijgebracht. Háár vak – zij heeft het vormgegeven, zij heeft het tot grote hoogte opgestuwd. Tientallen promovendi begeleidde ze. En allemaal leerden ze bij haar behalve de principes van de strenge wetenschap ook enkele elementaire lessen in de levenskunst.

Maar dat is niet de belangrijkste reden voor haar bekendheid. Iedereen aan de universiteit en ver daarbuiten kent Johanna Westerdijk als de eerste vrouwelijke hoogleraar, niet alleen in Utrecht, maar in heel Nederland. In de natuurkundige faculteit is ze op dat moment nog steeds de enige.

Ze is ook buitengewoon hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam, sinds 1930. Maar daar hanteert men een andere zuiveringsprocedure en vindt in haar gedrag tijdens de oorlog – of althans in wat daarover gerapporteerd is – geen aanleiding haar de vraag voor te leggen wat ze graag anders gedaan zou hebben.

Behalve dubbel hoogleraar is Westerdijk ook dubbel directrice: sinds 1906 van het Phytopathologisch Laboratorium Willie Commelin Scholten en sinds 1907 van het Centraal Bureau voor Schimmelcultures, twee instellingen die strikt genomen niet tot de universiteit behoren en waarover ze eigenlijk geen verantwoording schuldig is aan het college. Maar dat is haarkloverij: alles wat ze tot nu toe in haar leven bereikt heeft, is te danken aan de innige verstrengeling van deze vier functies. Er is geen verschil tussen de directrice en de hoogleraar.

Sinds het Phytopathologisch Laboratorium Willie Commelin

Scholten en het Centraal Bureau voor Schimmelcultures in 1920 naar Villa Java in het bosrijke Baarn verhuisden, zijn ze onder haar leiding uitgegroeid van kleine, particuliere eenmanszaakjes tot gerenommeerde instellingen met een wereldwijde reputatie en aantrekkingskracht. Honderden collega's uit binnen- en buitenland kennen Villa Java en haar directrice, en roemen haar om haar gastvrijheid, haar levensvreugde, haar blijmoedigheid.

Haar levensmotto 'werken en feesten vormt schoone geesten' staat in steen boven de deur van het laboratorium gebeiteld. Villa Java is meer dan een beeldschoon witgepleisterd buitenhuis, meer dan een wetenschappelijk laboratorium, meer dan een thuis voor duizenden schimmels.

Wat zou ze liever anders gedaan hebben?

Het laboratorium lag tijdens de oorlog stil. Studenten kwamen niet meer, de practicumzaal bleef leeg. Zelf ging ze ook niet meer naar Utrecht of Amsterdam om college te geven. Ze bleef in Baarn – met maar één reden.

Het Centraal Bureau voor Schimmelcultures moest door. Achtduizend levende schimmels in reïncultuur, die steeds opnieuw verse voedingsbodems eisen, en aandacht, verzorging.

Het heeft Westerdijk bijna veertig jaar gekost de collectie op haar huidige peil te krijgen. Sinds kort erkennen wetenschappers, industriëlen, medici, boeren en tuinders pas hoe uniek de verzameling is. De clientèle strekt zich tot ver buiten de landsgrenzen uit. Achtduizend schimmels, ieder met zijn eigen levensloop, zijn voorkeuren, zijn geheimen. Haar bureau heeft als enige in de wereld de kennis en de ervaring in huis om zo'n enorme collectie in leven te houden.

Het is eigenlijk kinderlijk eenvoudig: zonder haar zorg, haar kennis, haar aanwezigheid gaan de schimmels dood, en verliest de internationale wetenschappelijke gemeenschap haar enige, unieke referentiecollectie.

Had ze dat moeten laten gebeuren?

De *nsb*'er. Toen de oorlog uitbrak, werkte hij al vijftien jaar voor het Centraal Bureau voor Schimmelcultures, loyaal, toegewijd, en met een onmisbare kennis van die ene groep schimmels, die tij-

dens de oorlog opeens zo enorm gewild werd. Uit alle delen van de wereld kreeg ze plotseling verzoeken om die ene schimmel. Door de verkoop ervan had ze de hele collectie kunnen laten overleven. Hem niet verkopen had zeker de argwaan van de nsv'er gewekt.

Zijn aanwezigheid had een constante dreiging gevormd. Ter nauwernood had ze een van haar assistentes van zijn wraakzucht kunnen redden. Eén man, die door een wrede speling van het lot ineens alle kaarten in handen had om haar levenswerk in één klap te vernielen. Had ze hem al veel eerder moeten wegsturen? Had ze geen *Penicillia* aan Duitsland moeten verkopen?

Wat zou ze liever anders gedaan hebben?

Haar werk is haar leven. Ze is nooit getrouwd en heeft geen kinderen. Maar ze heeft haar schimmels, haar studenten, haar assistenten, haar promovendi, haar collega's, haar vriendinnen, de ganzen op het erf. Alles wat ze in haar leven bereikt heeft, concentreert zich in Baarn, in haar Villa Java, in haar werk.

Wat zou ze liever anders gedaan hebben?

Het is een open vraag, existentieel bijna voor een vrouw die aan het einde van een uitzonderlijke carrière staat en binnen afzienbare tijd met emeritaat zal gaan. Is een antwoord mogelijk zonder verder terug te gaan dan die vijf trieste oorlogsjaren?

ZEGT U MAAR HANS

Schuin tegenover het Amstel Hotel, aan de overkant van het water, ligt de Amsteldijk. Op het stuk tussen de Stadhouderskade en de Ceintuurbaan staat een rij monumentale, typisch Amsterdamse herenhuizen, met de rug naar de Pijp en het zicht vrij op de Amstel. Op het adres van een van deze herenhuizen liet de familie Westerdijk zich op 25 juni 1883 in het bevolkingsregister inschrijven. Vader Bernard had toen net zijn dertigste verjaardag gevierd, moeder Aleida was krap zesentwintig, en baby Johanna bijna zes maanden oud.

De drie jaar daarvoor hadden ze in de gemeente Nieuwer-Amstel gewoond. Daar had Bernard op 5 januari 1883 ook de geboorte van zijn dochter Johanna aangegeven, nadat zij, volgens de geboortekte, ter wereld was gekomen op 4 januari 1883, in de middag om 4 uur, in wijk E nummer 100. Waar dat nu precies is, is volgens een medewerker van het Amsterdamse gemeentearchief nauwelijks meer te achterhalen. De gemeente Nieuwer-Amstel groeide in die dagen zó snel, dat men deze gegevens nog wel kon bijhouden, maar later niet meer heeft geprobeerd de nummers en letters waarin de wijken toen opgedeeld waren te laten corresponderen met de straatnamen zoals die nu bekend zijn.

Op een buurtkaart uit 1876 is te zien dat de grens van Amsterdam toen net ten zuiden van het in 1867 voltooide Amstel Hotel liep. Daar houdt dan ook in grote lijnen de bebouwing op. Wijk E

nummer 100 van Nieuwer-Amstel kan iets daarbuiten gelegen hebben, in het verlengde van wat nu de Amsteldijk heet. Maar Johanna's geboortehuis kan net zo goed meer naar het westen, of misschien zelfs naar het oosten gestaan hebben.

Bernard was er in juni 1880 komen wonen, nadat hij een jaar eerder zijn studie geneeskunde aan de Universiteit van Amsterdam had afgesloten met een dissertatie over diabetes. Vijf maanden later, in november 1880, trouwde hij met Aleida Catharina Scheffer, die al bijna haar hele leven in Amsterdam woonde. Het ligt voor de hand dat ze elkaar hebben leren kennen na 1875, toen Bernard zich als student in Amsterdam had ingeschreven. Wijk 1 nummer 100 moet met het oog op het komende huwelijk uitgezocht en dus iets ruimer geweest zijn dan een eenvoudige studentenkamer. Met Kerstmis 1880 trok zijn jonge vrouw bij hem in.

De vooruitzichten van het stel waren niet ongunstig. Bernard was weliswaar nog onervaren en in de gemeente Amsterdam een nieuwkomer bovendien, maar wel academisch gekwalificeerd om een praktijk als huisarts te openen – wat hij dan ook direct na zijn huwelijk deed. Bij 'beroep man' vermeldt het bevolkingsregister van Nieuwer-Amstel 'Doctor'. En in de ruim honderdvijftig namen tellende lijst 'Doctoren (medicinae)' van de gemeente Amsterdam staat de naam B. Westerdijk, Amsteldijk 31, vanaf 1885 trouw in de adresboekjes. Met een plusje ervoor: hij was kiesgerechtigd voor de Staten-Generaal.

Volgens de traditie was Johanna vernoemd naar haar oma aan moederskant, Johanna Keller, geboren in 1821. Zij moet, gezien de omschrijving 'rentenier' als beroep, al vóór haar huwelijk met de uit Den Haag afkomstige Pieter Scheffer een vermogende vrouw geweest zijn. En ook hij moet als 'ontvanger der registratie in domeinen' een comfortabel inkomen genoten hebben. Hun kleindochter hebben ze niet of nauwelijks gekend: grootvader was al overleden toen Bernard en Aleida trouwden, en grootmoeder overleed toen Johanna anderhalf was.

Aleida had bij ontstentenis van haar vader voor haar huwelijk dan ook haar twee oudere broers, Johannes, ingenieur van beroep,

en Cornelis Scheffer, zonder beroep, als getuigen gevraagd, evenals een vooraanstaand oom van vaderskant, Jacob Gijsbert de Hoop Scheffer, kerkelijk hoogleraar namens de Doopsgezinde Sociëteit aan de Universiteit van Amsterdam. Met haar ooms heeft Johanna, op een enkel bezoekje na, weinig contact gehad. Haar twee tantes daarentegen, een oudere en een jongere zus van Aleida, zag ze bijna dagelijks. De ‘Dames Scheffer’, zoals ze in het adresboekje van de gemeente Amsterdam genoemd worden, woonden vanaf 1884 pal naast de familie Westerdijk, op Amsteldijk 32. Toen de familie in 1896 administratief een paar huizen opschoof, en haar adres wijzigde in Amsteldijk 28, resideerden de dames Scheffer vanzelfsprekend voortaan op nummer 29. Van een van hen, tante Jo, kreeg Johanna pianoles.

Johanna’s levenslange passie voor muziek, zang en pianospel is eenvoudig terug te voeren op de alomtegenwoordigheid ervan in de dagen van haar jeugd. ‘Onderwijl weerklonk het huis van muziek en waren er andere musische genietingen te krijgen,’ zei ze over het ouderlijk huis bij haar afscheid als hoogleraar. In *Johanna Westerdijk, een markante persoonlijkheid* herinnert een van haar jeugd-vriendinnetjes zich ‘hoe Hans in de derde klas van de lagere school op de piano liedjes begeleidde, die door een bekwame zangonderwijzeres onderwezen werden’. Oorspronkelijk zou voor haar een carrière in de muziek gekozen zijn, maar een ontsteking in haar arm heeft dat vroegtijdig verhinderd. ‘Als ik weer eens op de wereld zou kunnen komen, zou ik zangeres worden, zangeres of danseres,’ liet Westerdijk een verslaggever van het *Algemeen Handelsblad* in 1952 weten.

Dat zij van jongs af geleerd zou hebben het leven ‘licht’ te zien, had zij naar eigen zeggen te danken aan de ‘Frans getinte zin voor humor’ van haar moeder. Ook veel van haar studenten en promovendi heeft Westerdijk voorgehouden dat ze haar frivole levensstijl als van nature had meegekregen door de Franse afkomst van haar moeder, ‘een stralende persoonlijkheid’.

‘Ze had een heel fijne jeugd gehad,’ vertelde het echtpaar Mooi-Bok, twee oud-promovendi van Westerdijk, in een interview in 2007. ‘Ze was altijd opgewekt, hield van muziek, van kunst, van dansen. Frans bloed, begrijpt u wel?’

Op latere leeftijd heeft Johanna Westerdijk een paar sterke verhalen over haar leven verteld. Dit verhaal moet in ieder geval met de Franse slag genomen worden: van Frans bloed van moederskant is simpelweg geen sprake. Johanna's moeder kwam uit Den Bosch, haar grootmoeder uit Veere, en haar overgrootmoeder uit Middelharnis.

In het voorjaar van 1885 kreeg Johanna een broertje, dat Tidde, naar zijn opa aan vaderskant, genoemd werd.

De oude Tidde Jurjens Westerdijk, geboren in 1808 in Uithuizen, kwam uit een aanzienlijk minder gefortuneerd geslacht dan zijn zoons schoonfamilie. Hij en zijn vrouw, Dievertje Pieters van Calcar, afkomstig uit Hoogezand, waren beiden kinderen van Groningse boeren. Maar net als de (De Hoop) Scheffers waren ze doopsgezind, en dat moet de familieverhoudingen, zij het weinig opvallend, gekleurd hebben.

Anders dan bij calvinisten of katholieken speelt het geloof in doopsgezinde kringen een weinig opzichtige rol. Doopsgezinden hebben de naam maatschappelijk dienstbaar en bescheiden te zijn en met hun geloof timmeren ze dus niet zichtbaar aan de weg. Hun kerken worden vermaningen genoemd en ze staan altijd uit het zicht, hun dominees heten vermaners en zijn meer reisgezel dan voorganger. In trefwoorden laat het geloof zich omschrijven als tolerant, individualistisch, principieel gewelddoos en wars van doctrines en indoctrinatie – de eerste vrouwelijke dominee in Nederland was niet toevallig doopsgezind. De kern van het geloof bestaat uit zijn afwijzing van de kinderdoop. Mensen bepalen zélf of ze zich laten dopen – ouders laten hun kinderen hierin principieel vrij. In het Friese Makkum is het doopsgezinde motto op een tegeltje te koop:

*Dopen wat mondig is
Spreken dat bondig is
Vrij in het christelijk geloven
Daden gaan woorden te boven.*

Johanna's grootouders van vaders kant waren bescheiden, hardwerkende mensen, die in Assen hun gezin stichtten. Het geloof moet een belangrijke rol in hun leven gespeeld hebben, want al hun kinderen zijn, overeenkomstig het uitgangspunt van de gelovigendoop ('dopen wat mondig is'), uit eigen overtuiging tot de doopsgezinde gemeenschap toegetreden: Bernards twee oudere broers, die net als hun vader koopman en houthandelaar waren, zijn drie zussen, en ten slotte Bernard zelf. Daarnaast telde de familie twee doperse predikanten: de zoon van zijn oudste broer en de echtgenoot van zijn oudste zus. Die laatste trad, omdat Bernards vader toen niet meer leefde, op als getuige bij zijn huwelijk.

Bernard was de jongste en de enige die ging studeren. 'Hij was een gezien huisarts in Amsterdam met zeer veel menselijke bewogenheid voor zijn patiënten,' schreef Johanna's vriendin Maria Löhnis over hem. 'Zo vertelde Hans, hoe hij in veel kloosters gepraktiseerd heeft en hoe hij de kloosterzusters steevast zó ziek verklaarde, dat zachtere lakens en bedkleding onmisbaar waren voor haar herstel. Het geheel neerleggen van zijn praktijk stelde hij uit ter wille van één ernstige patiënt, die zijn hulp zeer nodig had.'

Of dat allemaal even waar is, valt te betwijfelen, maar feit is dat Johanna haar leven lang met veel trots en liefde over haar vader sprak. Aan hem dankt ze zonder twijfel de aanmoediging te gaan studeren. 'Mijn vader, die zelf in vele landen van Europa gestuurd had, raadde mij aan ook in het buitenland te gaan werken. [...] De moeilijkheden nam mijn vader van mij weg,' zei ze bij haar afscheid als hoogleraar. '[Hij] die nooit enige noodzaak van inzinkingen of de betekenis van vakantie erkende.'

Met de geboorte van Agathe in 1888 en Maria in 1890, was het gezin Westerdijk compleet. In sommige van haar schoolopstellen geeft Johanna enkele liefdevolle doorkijkjes in het gezinsleven. 'De gezelligste kamer uit het huis is zeker wel de huiskamer,' schrijft ze dan. 'Over alles ligt een waas van gezelligheid, van het zware eikenhouten buffet, tot aan de theekopjes die erop staan. Men kan zien dat de meeste voorwerpen veel gebruikt zijn of lang dienst hebben gedaan, maar juist dit maakt de kamer genoeglijker dan een, die minder gebruikt wordt.'